

OSMANLI DEVLETİ İLE SENÛSİYYE TARİKATI ARASINDAKİ İLİŞKİLER*

Kadir ÖZKÖSE**

Özet

On dokuzuncu yüzyıl Kuzey Afrika'sında ortaya çıkan son dönem tasavvuf akımlarından biri olarak Senûsiyye tarikatı, dinî, ilmî, içtimaî ve siyasî hayatta derin tesirler icra etmiş bir harekettir. Geleneksel tasavvuf anlayışının yanında modern dünyanın ortaya çıkardığı şartlar gereği toplumsal taleplere cevap veren bir tasavvuf çizgisini de benimsemiştir. Gerek teşkilat yapısı gerekse düşünce dünyası nedeniyle geniş taraftar kitlesi kazanan ve Osmanlı coğrafyasında varlık gösteren bir tarikat olarak tarikatın doğduğu Trablusgarb eyaletinin Osmanlı valileri tarikat şeyhleriyle doğrudan temas kurmuştur. Batının sömürge ve emperyal emellerine karşı şiddetli tavır gösteren, bir asra yakın bağımsızlık mücadelesine öncülük eden Senûsiyye, bölgedeki yerel yöneticiler, İstanbul'daki hilafet merkeziyle doğrudan temas kurmuş, Osmanlı devletinin ideallerine sadık kalmış, Osmanlı yetkilileri de tarikatın faaliyetlerine gereken ilgi ve desteği esirgememiştir. Makalemizde

* Bu metnin ilk hâli Cezayir'in Oran kentinde 02-05 Haziran 2007 tarihlerinde "Les Influence Ottomanes au Maghreb" Sempozyum"unda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, kadir.ozkose@gop.edu.tr

Senûsiyye meşayihının Osmanlı yetkilileriyle gerçekleşen temaslarına, yardımlaşmalarına, haberleşmelerine, mektuplaşmalarına ve karşılıklı ziyaretleşmelerine yer vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Senûsiyye, Libya, Kuzey Afrika, Tasavvuf, Tarikat.

THE RELATIONS BETWEEN OTTOMAN STATE AND SANUSIYYA ORDER

Abstract

Sanusiyya order, one of the late sufi movements that emerged out in North Africa in 19th century, is a movement that has had profound effects on religious, scientific, social and political life. Besides the traditional conception of sufism It has also adopted a sufi route that meets social demands which came out due to the conditions posed by the modern world. As a result of both the organizational structure as well as the world of thought the Sanusiyya sect has gained an extensive number of followers in Ottoman land thus Ottoman Mayors of Tripolitania ,where the sect emerged out ,had direct contacts with the Sheikhs of sect.

Sanusiyya has showed harsh attitude against colonial and imperial aims of the west and leaded independence struggle for almost one century. It has made direct contacts with the local administrators and the center of the Caliphate in İstanbul and stayed loyal to the ideals of the Ottoman State therefore Ottoman authorities showed necessary interest and support on the activities of the sect.

In this article we will give place to mutual visits, letters correspondence and assistance between Senusiyye Sheiks, masters and Ottoman authorities.

Key Words: Ottoman State, Sanusiyya Order, Libia, North Africa, Sufism.

Giriş

Kuzey Afrika toprakları yaklaşık 400 yıl boyunca Osmanlı Devletinin kontrolü altında kaldı¹. Kuzey Afrika ülkelerinden Libya ise 1517 tarihinden itibaren Osmanlı hâkimiyetine girdi. Osmanlı'nın bu uzak eyaleti gönderilen valilerle merkeze bağlı olarak yönetildi. Osmanlı Devletinin Libya'daki egemenliği birinci ve ikinci dönem olmak üzere genelde iki kısma ayrılmaktadır. 1517 ile 1711 yılları arası birinci dönem ve 1835 ile 1911 yılları arası ikinci dönem olarak bilinmektedir. İki dönem arasındaki süreçte (1711-1835) ise bölge Karamanlı idaresine girdi².

Turgut Reis, Yahya Paşa, Mustafa Paşa, Muhammed Paşa, Cafer Paşa, Süleyman Paşa ve Halil Paşa birinci dönemde görevlendirilen Osmanlı valilerindedir. 1711 yılında Trablusgarb valisi olan Karamanlı Ahmed Bey, burada Osmanlı Devletine tavır koyarak bağımsızlığını ilan etti. Gerçekleşen özerklik girişimini bastırmak üzere Osmanlı padişahu Kemal Paşa'yı görevlendirdi. Fakat Kemal Paşa isyanı bastırmada başarılı olamadı. Kemal Paşa kısa bir süre sonra Zivara'da vefat etti. Esrarengiz bir şekilde cereyan eden bu ölüm hadisesini tetkik etmek için gönderilen Muhammed Paşa da pek başarılı olamadı. Bu süreçte, Ahmed Bey otoritesini pekiştirdi. Sonunda Sultan bir ferman yayınlanarak Libya'daki Karamanlıların özerkliğini tanımak zorunda kaldı.

¹ H. Goldberg, *The Book of Mordechai-A Study of the Jews of Libya*, Philadelphia 1980, s. 73.

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Baskı, Ankara 1995, c. IX, s. 256.

Karamanlılar dönemi Libya'da bir dizi isyan, buhran ve kargaşanın yoğun olarak yaşandığı dönemdir. Karamanlı Beyler isyancıları cezalandırmaya ve bedevileri vergi vermeye zorlasalar da bütünlüğü sağlayamamışlardır.³ Kargaşa ortamı devam ederken Libya'nın tekrar Osmanlı egemenliği altına girmesini sağlamak amacıyla İstanbul'dan Trablusgarb'a Necip Paşa önderliğinde yirmi iki gemiden oluşan bir donanma gönderilmiştir. Mayıs 1835'te Trablusgarb'a ulaşan ve bölgeyi kontrol altına alan Necip Paşa coşku ve heyecanla karşılandı. Son Karamanlı sultanı Ali Paşa teslim olurken,⁴ 01 Haziran 1835'te Necip Paşa resmen Libya valisi olarak ilân edildi ve bölge tekrar Osmanlı Devletine bağlandı. Böylece Karamanlıların yönetimi 1835 yılında son bulmuş oldu.

İkinci hâkimiyetleri döneminde Osmanlılar daha sistematik ve tutarlı siyaset izlemeye çalışmışlardır. 1835-1911 yılları arasında eyalet otuz üç vali tarafından yönetilmiştir. Otuz validen özellikle üçü bölgede etkili olmuştur.⁵ Diğer valilerin, eyaleti bile tanımadan görevden alınması, hizmetlerin yürütülememesine yol açmıştır. 1830 yılında Fransızlar tarafından Cezayir'in işgal edilmesi, Osmanlı devletinin Libya konusunda daha ciddî bir tutum takınmasına sebep olmuştur. Valiler bu durum karşısında yeniden idarî yapılanmayı gerçekleştirmeye koyulmuşlardır.⁶

³ İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Baskı, Ankara 1995, c. IV/II, s. 252.

⁴ L. Charles Feraud, *Annales Tripolitaines*, Tunus 1927, s. 367-370; Nicola Ziadeh, *Libya fi'l-usûri'l-hadîse*, Kahire 1966, s. 45-52; Şevki Ataullah Cemil, *el-Mağribu'l-Arabiyyü'l-Kebir fi'l-asri'l-hadîs (Liya-Tunus-Cezayir-Mağrib)*, Kahire 1977, s. 143.

⁵ Ahmed Nâib el-Ensârî, *el-Menhelü'l-azb fi tarih-i Trablusgarb*, İstanbul 1317, s. 345; A.J. Cacchia, *Libya under the Second Ottoman Occupation (1835-1911)*, Tripoli 1945, s. 46; Ziadeh, *Libya*, s. 52; Magali Morsy, *North Africa 1800-1900 –a Survey the Nile Valley to the Atlantic-*, London 1984, s. 269.

⁶ Antoni Joseph Kiya, *Libya fi'l-ahdi'l-Osmâniyyi's-Sânî – 1835-1911*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire 1946, s. 62.

Libya'da görev yapan son dönem Osmanlı valilerini şu şekilde sıralayabiliriz:⁷

Ali Asker Paşa	:	1840-1842
Mahmud Emin	:	1842-1847
Ahmed İzzet Paşa	:	1848-1852
Mahmud Nedim	:	1858-1860
Mahmud Nedim	:	1860-1867
Muhtar Paşa	:	1868-1869
Muhammed Arif Paşa	:	1869-1870
Bertav Paşa	:	1870-1871
Şemsi Paşa	:	1871-1872
Abdullah Kürdî Paşa	:	1872-1873
Ali Kemal Paşa	:	1873-1876
Ali Hilmi Paşa	:	1876-1878
Ali Kemal Paşa	:	1878-1882
Reşid Paşa	:	1882-1885
Musa Kâzım Paşa	:	1885-1887
Hasan Tahsin Paşa	:	1887-1889
Reşid Paşa	:	1889-1893
Tahir Paşa	:	1893-1904
Zühdü Paşa	:	1904-1905
Ömer Ali Paşa	:	1905-1908
Galib b. Haldun Paşa	:	1908-1909
Cevdet Bey	:	1909-1910
Murad Fuad Bey	:	1910-1911

⁷ İbn Kalbûn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Halil, *Târîhu Trablusgarb fî men mülûki Trablus ve mâ kâne bihâ mine'l-ahbâr*, Kahire 1349; Muhammed Tayyib b. Ahmed İdris el-Eşheb, *Berkatü'l-Arabîyye ems ve'l-yevm*, Kahire 1971, s. 129-130; Morsy, *North Africa*, s. 268.

Libya'nın ikinci kez Osmanlı hâkimiyetine girişinden sekiz yıl sonra Senûsiyye tarikatının pîri Muhammed b. Ali es-Senûsî,⁸ Libya'da ilk zaviyesini kurdu. Bu makalemizde Senûsiyye tarikatının üç önemli şeyhinin Osmanlı Devleti ve bölge temsilcileri ile olan ilişkilerini ele almaya çalışacağız.

1. Senûsiyyenin Kuzey Afrika'da Teşekkül Evresi

Senûsiyye içtimaî ve siyasî etkinlikleriyle tanınmaktan çok tasavvufî kimliğiyle ön plana çıkmış bir harekettir. Tasavvufî gelenekten beslenip insan-

⁸ Muhammed b. Ali es-Senusi 1202/1787 tarihinde Cezayir'in Müstaganem kentinde dünyaya gelen es-Senûsî, temel eğitimini Cezayir'de tamamladıktan sonra, ihtisasını sağlamak amacıyla 1220/1804 yılında Fas'a gider. Fes kentindeki Karaviyyîn medresesinde ilim tahsilini devam ettirir. Fıkıh, hadis, tefsir, kelim ilimlerinden aldığı icazetle müderris ve vaiz olarak hayatını idame ettirir. Cezayir ve Fas'ta bir yandan zahîrî ilimlerdeki tahsilini kemale erdirirken, diğer yandan da ilm-i batında derinlik kesbetmeye başlar. Ticânîyye, Darkâviyye, Kâdirîyye, Şaziliyye Cezûliyye, Nâsiriyye ve Habîbiyye tarikatlarına intisap eder. es-Senûsî hem hac vazifesini deruhte etmek hem de İslâm dünyasını yakından tanımak maksadıyla 1235/1819 yılında Fas'tan ayrılır. Cezayir, Tunus, Libya ve Mısır'ı dolaşıp bir süre buralarda kaldıktan sonra 1240/1825 yılında Hicaz'a gider. On beş yıl kadar Hicaz'da kalan es-Senûsî, burada Ahmed b. İdris el-Fâsî'ye intisap eder ve onun 1837'de gerçekleşen vefatına kadar el-Fâsî'nin sadık bir müridi olarak kendini yetiştirir. el-Fâsî'nin vefatından sonra halifesi olarak İdrisiyyenin şeyhi olan es-Senûsî, tarikata getirdiği yeni usullerle kol başlatıcısı olarak Senûsiyyenin kuruluşunu gerçekleştirir. Kurduğu zaviye teşkilatıyla geniş sahalara tarikatının yayılmasını sağlayan es-Senûsî, faaliyetlerini Hicaz'dan Kuzey Afrika'ya kaydırır. Libya merkez olmak üzere Kuzey Afrika sahasında içtimaî, iktisadî, ilmî ve tasavvufî çalışmalarını bölgenin geleceğine etki eden isim haline gelmeye başladı. 1276/1859 tarihinde Cağbub'da vefat eden es-Senûsî, hayatı boyunca tekke faaliyetleri yanında tedris etkinliklerini de sürdürdü. es-Senûsî'nin kaleme aldığı on yedi eserden sekizini, Senûsiyyenin dördüncü şeyhi Muhammed İdris *el-Mecmuatu'l-Muhtara* adıyla 1968 yılında Beyrut'ta bastırır. Senûsiyye düşüncesinin temel ilkeleri es-Senûsî'nin bu eserlerine dayanmaktadır. Yayımlanan bu sekiz eserin isimleri şu şekildedir: *Kitabu'l-mesâilil-aşara-Buğyetu'l-mekasid fi hulasati'r-rasid, es-Selsebilu'l-muayyen fi't-turuki'l-erba'in, İkazul-vesenan fi'l-ameli bi'l-hadisi ve'l-Kur'ân, el-Menhelu'r-rave'r-râik fi esanidil-ilmî ve usûli't-taraik, ed-Dureru's-seniyye fi ahbari's-sülâleti'l-İdrîsiyye, Risaletu'l-muselselâtil-aşera fi'l-ahâdisi'n-Nebeviyye, Risaletu Mukaddimeti Muvattai'l-İmami'l-Malik, Şifau's-sadr bi-arâil-mesâilil-aşar.* (Geniş bilgi için bkz. Kadir Özköse, *Muhammed Senûsî Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 38-50).

kamil anlayışını esas alan, Tarikat-ı Muhammediyye⁹ çizgisinde hareket eden, riyazet ve mücahede yöntemlerini esaslı bir şekilde uygulayan, müntesiplerini dergâh disiplini içerisinde yetiştiren bir akımdır. Tarikat olarak Senûsilîği, İdrîsiyyenin alt kolu olarak değerlendirebiliriz. Ancak Senûsiyye tarikatının pîri Muhammed b. Ali es-Senûsî, İdrîsiyyenin devamı niteliğinde bir tarikat tesis etmemiştir. Câmiu't-turuk özelliğine sahip bir şahsiyet olarak o, *es-Selsebilu'l-muayyen fi't-turuki'l-erbaîn* isimli eserinde de görüleceği üzere, kırk ayrı tarikattan icazet aldığını belirtmektedir. Dolayısıyla Senûsilik aynı zamanda Kâdiriyye, Şâziliyye, Darkâviyye, Nâsiriyye ve Tîcâniyye gibi pek çok tarikatın şubesi sayılmaktadır. Fakat Muhammed es-Senûsî en çok İdrîsiyye tarikatının pîri Ahmed b. İdris el-Fâsî'nin¹⁰ etkisinde kalmıştır. İdrîsiyye Batıların neo-sufizm adıyla niteledikleri geleneksel çizginin ötesinde modern dönemde içtimaî, iktisadî ve siyasî hayatta ihya projesi geliştiren, toplumsal duyarlılıkları harekete geçiren ve İslam dünyasında uyanışa öncülük eden bir hareket konumuna gelmiştir. İdrîsiyye İslam dünyasının farklı coğrafyasında

⁹ Senûsilîğin Tarikat-ı Muhammediyye Düşüncesi: On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda ortaya çıkan tasavvuf anlayışıdır. Bu dönemde Kuzey Afrika'da kurulan ve kendilerini Tarikat-ı Muhammediyye diye adlandırılan çoğu tarikat, tasavvufî geleneğin farklı bir veçheyle bölgede yansıtmıştır. Tarikat-ı Muhammediyye düşüncesinde; hadis ve sünnete bağlılık, zühdde itidal, gaybet, cezbe ve sekr hallerinden imtina, murakabe ve muhasebeye özen, irfânî tasavvuf çizgisinden çok amelî ve selefi tasavvuf çizgisine sadakat ön plana çıkmaktadır. (Geniş bilgi için bkz. Özköse, *Muhammed Senûsî*, s. 145-153.

¹⁰ Ahmed b. İdris el-Fâsî: 1173/1760 yılında Meysûr'da doğdu. Yirmi yaşında Fas'a giderek Karaviyyîn Camii'nde dinî ilimleri öğrenmeye başladı. Burada İbn Hacer el-Askalanî'nin eserlerini inceledi. Karaviyyîn'deki hocalarından Abdulvehhab et-Tazi vasıtasıyla Hıdırîyye, Ebu'l-Kasım el-Vezir vasıtasıyla Şâziliyye'nin Nâsiriyye koluna intisap etti. Tefsir ve hadise önem veren, şer'î ilimlerle tasavvufu kaynaştıran hocaların yanında eğitim görmesi, onun şahsiyetini derinden etkiledi. Fas uleması ile Karaviyyîn mensupları arasındaki ihtilafa adı karışınca, bir daha geri dönmek üzere 1212/1797 yılında Fas'ı terk etti. İki yıl kadar Cezayir, Tunus, Trablusgarb ve Mısır'da bulunup, dersler verdikten sonra, 1214/1799 yılında Mekke'ye gitti. Otuz yıl kadar Mekke'de kaldı. Bu dönemde, iki kez Mısır'ı ziyaret etti. İlk dönemlerinde, Mekke uleması ile iyi ilişkiler içindeydi. Bir müddet sonra, resmi otoritenin baskısına paralel olarak, Mekke ulemasının muhalefetine maruz kaldı. Alışılmışın dışında bir metot izlemesinden dolayı eleştirildi (Muhammed Fuad Şükrü, *es-Senûsiyye dinun ve devoletün*, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1948, s.21.)

yankı uyandıran başka tarikatların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede Ahmed b. İdris el-Fâsî (ö.1253/1837)'nin halifelerinden Muhammed es-Senûsî Senûsiyyenin, İbrahim er-Reşîd (ö.1291/1874) Reşîdiyyenin ve Muhammed Osman el-Mirgânî (ö.1269/1853) de Mirgâniyyenin kuruluşunu sağlayan tarikat şeyhleridir.¹¹ İdrisiyye müritlerinden Abdullah Hasan (ö.1339/1920) Sumatra'da Petri hareketini başlatmış, Muhammed Osman el-Mirgânî Eritre'de Mirgânî akımına öncülük etmiş, Abdullah el-Mevarzî de Sudan'da İdrisiyye tarikatının kök salmasına katkı sağlamıştır.¹²

Gelişen süreç içerisinde Senûsiyye İdrisiyye'nin başlattığı ihya programına hayatiyet kazandırdı. Temelde Ahmed b. İdris'in öğretilerine sadık kalınırken, tarihî süreç içerisinde yeni anlayış ve yaklaşımları benimseyen Senûsîlik zamanla İdrisiyyenin diğer kollarını da kendi içinde eritmiş oldu. Benimsenen içtimaî, siyasî, dinî, tasavvufî ve iktisadî görüşleriyle Senûsîlik Afrika Müslümanlarının umudu haline geldi.¹³

Kuruluşu Mekke'de gerçekleşen tarikat başlangıçta zühd, takva, riyazet, mücahede, halvet ve uzlet usulünü benimseyen nefsânî tarikatlardandı. Müritlerinin seyr u sülûk eğitimini sıkı kurallara tabi tutup nefis terbiyesini ağır usullerle yürütmekteydi. Daha çok bireysel kemâle önem verirdi.¹⁴ Faaliyetlerini Hicaz'dan çok Kuzey Afrika'da sürdürmeye karar veren Senûsîler, artık turuk-ı ebrâr usulü yerine turuk-ı ahyâr anlayışını sürdürmeye çalıştılar. Kuzey Afrika'da ortaya çıkan siyasî boşluğu gidermeye çalışan teşkilat yapısı ile kurumsal kimliğe bürünmeye başladı. Çalışma hayatının düzenlenmesinde, adlî mekanizmanın işletilmesinde, kültürel hayatın canlılık kazanmasında,

¹¹ J. Spencer Trimingham, *Islam in Ethiopia*, London 1952, s. 243; *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 25.

¹² J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, London 1973, s. 116.

¹³ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Senûsîler ve Sultan Abdülhamid*, yay. haz. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992, s. 96.

¹⁴ Şükrü, *es-Senûsiyye*, s. 22.

sosyal barışın temininde, siyasî otoritenin tesisinde Kuzey Afrika halklarının temsilcisi konumuna geldi.

Zaviye teşkilatı adıyla yapılanma sürdüren Senûsilik, kavşak noktalarını, sahil güzergâhını, su kaynaklarını ve ticaret yollarını kontrol altında tutmaya çalıştı.¹⁵ O kadar yaygın zaviye ağı oluşturmaya çalışıldı ki, zaviyeler arasındaki mesafe ortalama altı saate düşürüldü.¹⁶ Senûsî zaviyeleri daha çok Cağbub, Berka, Trablusgarb, Bingazi, Fizan, Kufra, Tunus, Sudan, Cezayir, Mısır, Hicaz ve Orta Afrika bölgelerinde yer almaktaydı. Sahil güzergâhı Batılı müstemleke güçlerinin saldırılarına maruz kalmaya başladığı için tarikat, zaviyelerini daha çok Sahra coğrafyasında kurmaya çalıştı. Diğer tarikatlar faaliyetlerini çoğunlukla şehir merkezlerinde sürdürürken, Senûsiyye ihmal edilen Sahra coğrafyasında, köy ve kasabalarda etkinlik göstermeye başladı. Bedevi kitlelerin güvenini kazanan tarikat, zamanla Sireneyka ve Trablusgarb bedevilerinin temsilcisi hüviyetine büründü.¹⁷

Osmanlı devletine bağlı eyaletlerde yapılanan, zamanla güçlenen ve teşkilat yapısıyla kısa zamanda yaygınlık kazanan Senûsîliğin en bariz özelliği Osmanlı devletine olan sadakatiydi. On dokuzuncu yüzyıl boyunca bölgede varlığını sürdüren tarikat, Osmanlı hilafetine bağlılıklarını dile getirmiş, Osmanlı halifesi adına camilerinde hutbe okumuş, Osmanlının eyalet valileri ile yakın ilişkilerde bulunmuş, yapılan çalışmalarda Osmanlı yetkilileri öncelikli olarak bilgilendirilmişti. Osmanlı yetkilileri ile Senûsîler arasındaki ilişkiler genel anlamda böylesi olumlu bir seyir izlerken, süreç içerisinde hiçbir sorun olmadığı da söylenemez. Herşeyden önce Libya neredeyse bir asra yakın zaman diliminde

¹⁵ Lothrop Stoddard, *Hâdıru'l-Âlemi'l-İslâmî*, trc ve thk. Emir Şekib Arslan, Cîf 1352/1934, c. II, s. 142; E.E. Evans-Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford 1949, s. 78; Nicola Ziadeh, *Sanusiyah*, London 1958, s. 114.

¹⁶ Ziadeh, *Sanusiyah*, s. 114; *Libya*, s. 75.

¹⁷ Louis Rinn, *Marabout et Khouan*, Cezayir 1884, s. 500; H. Duveyrier, *Le Confrerie Musulmane de Sidi Mohammed ben Ali es Senousi*, Societe de Geographie, Paris 1886, s. 57; Stoddard, *Hâdıru'l-Âlemi'l-İslâmî*, c. II, s. 400; Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1964, s. 446; Filibeli, *Senûsîler*, s. 55.

Osmanlı idaresinin kontrolü dışına çıkmış ve tarikatın bölgede yaygınlık kazandığı 1835 yılında yeniden hilafet merkezine bağlanmıştı. Kontrolün yenice sağlandığı, bölgenin İstanbul ile irtibatı yeniden güçlü bir şekilde kurulmaya başlandığı dönemde resmi idarenin otoritesini sarsacak yeni oluşumlara kuşkuyla bakılmaktaydı. Benzer sancı o tarihlerde Mısır'da yaşanmış, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ayrılıkçı siyaseti Osmanlı'yı ileri düzeyde sarsmıştı. Aynı şekilde Hicaz'da dinî bir akım olarak ortaya çıkan Vehhabilik Osmanlı'nın Hicaz bölgesinde etkisini kaybetmesine yol açmıştı. Gelişen bu ayrılıkçı akımların sonrasında ıslahat ve ihya hareketi adıyla ortaya çıkan, kitlelerin güvenini kazanan bir tarikatın Osmanlı'nın bölgedeki siyasi ağırlığına gölge düşürmesinden korkulmaktaydı. Tarikatın kurucusu es-Senûsî döneminde Senûsîlerin Osmanlı devleti olan ilişkilerini şu alt başlıklar altında değerlendirebiliriz:

2. Seyyid Senûsî'nin Osmanlı Devletine Muhalif Tavrı

Es-Senûsî, başlangıçta Osmanlı devletine karşı menfî bir tutum sergiliyor, bölgedeki Osmanlı varlığından rahatsızlık duyuyor, Osmanlı siyasetini benimsemiyordu. Seyyid Senûsî'nin Osmanlı'ya olan bu tepkisi gençlik dönemlerine kadar uzanmaktadır. Onun bu menfi tavrındaki temel etken Cezayir'de kendisinden temel İslâmî eğitimini aldığı ve çok sevdiği hocası Muhammed b. Kundûz'un Cezayir Dayısı tarafından idam edilmesidir. Menfi tutuma bürünmesine yol açan bir diğer faktör, Ticâniyye ve Darkâviyye gibi Osmanlı devleti karşıtı ve Filâlî hanedanlığı yanlısı tarikatlara intisap etmesidir.¹⁸ Osmanlı hilafetine karşı mesafeli tutum sergilemesinin üçüncü sebebi, "Halifenin Kureyşten olması" gerektiği düşüncesine sahip olmasıdır.

¹⁸ Bradford G. Martin. *Muslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa*, London 1976, s. 101.

3. Seyyid Senûsî'nin Osmanlı Hilafetini, Osmanlı Yetkililerinin de Büyük Senûsî'yi Yakından Tanıma Çabaları

Tarikatının kuruluşunu Hicaz'da tamamladıktan sonra Libya Sahrası'nda yapılanmaya giden tarikatın faaliyetleri Osmanlı yetkilileri tarafından yakın takibe alındı. Trablusgarb, Bingazi ve Fizan valileri Seyyid Senûsî'yi konutlarına çağırıp bizzat soruşturmaya tabi tuttular. Sık sık gönderilen mektuplarla Seyyid Senûsî'nin faaliyetleri hakkında bilgi istediler. Trablusgarb valisi Muhammed Emin Paşa, Bingâzi valisi Muhammed Salih Paşa ve Fizan valisi Mustafa Paşa Seyyid Senûsî'nin düşünce dünyasını ve niyetini anlamak için çok uğraş vermiş, işi ciddiye almış ve sonuna kadar takip etmiş kişilerdi. Aslında Osmanlı devleti siyasî amaçları ile çatışmadıkça, siyasî emellerine engel teşkil etmedikçe tasavvufî hareketlerden çok da rahatsız değildi. Tarikatların etkinliklerinden yeri geldikçe faydalanmak istiyordu. Osmanlı yetkilileri her ne kadar başlangıçta Seyyid Senûsî hakkında birtakım şüphelere, tedirginliklere ve korkulara kapılmışlarsa da gerçekleşen görüşmeler sonucunda bu korkular izale edilmiştir.

1840-1842 tarihleri arasında Trablusgarb valiliği görevini yapan Ali Asker Paşa yapılan soruşturma ve kovuşturmalar sonucunda Seyyid Senûsî'nin ilmî ve manevî şahsiyetine hayran kaldı, sohbetlerinden etkilendi ve kendisine her defasında saygıda kusur etmemeye çalıştı. Öyle ki Ali Asker Paşa, Seyyid Senûsî'yi takva önderi bir mürşid-i kamil olarak nitelemekteydi. Samimiyetine inandıktan sonra onunla sağlam dostluklar kurup manevî nüfuzundan yararlanmak istemekteydi. İngiliz araştırmacı Canon Sell, Ali Asker Paşa'nın mürid halkasına girecek kadar Seyyid Senûsî'ye yakın olduğundan, eyaletin bozulan sosyal yapısını düzeltmek için Seyyid Senûsî'nin desteğine ihtiyaç duyduğundan bahsetmektedir.¹⁹

Osmanlı yetkilileri ile Senûsî şeyhleri arasında gerçekleşen karşılıklı ziyaretleşme ve mektuplaşmalar şahsî dostlukların oluşmasına yol açmıştır.

¹⁹ D. D. M. R. A. S. Canon Seli, *the Religious Orders of İslâm*, London 1976, s. 96.

Osmanlı yetkililerinin iyi niyetli çabalarını yakından gören Seyyid Senûsî de Osmanlı hilafetinin meşruluğuna kani olmuş, gençlik dönemindeki Osmanlı karşıtlığı düşüncesinden vazgeçmiştir. Karşılıklı iyi niyet girişimlerine dair çok sayıda örnek bulunmakta, Senûsîlerle Osmanlı devleti arasında ortaya çıkan olumsuz gelişmelere, soğukluğa ve düşmanlığa yol açacak herhangi bir olaya rastlanılmamaktadır. “Eğer böyle bir durum olsaydı, yazışmalarda bunun tesiri gün yüzüne çıkardı” tespitinde bulunan Muhammed Esed, Seyyid Senûsî'nin hayatı boyunca hilafet makamına sadık kaldığından bahsetmektedir.²⁰ Bir mürid olarak Seyyid Senûsî hayatı boyunca rekabete, sataşmaya, çatışmaya ve kavgaya yol açacak tüm tutumlardan uzak durmuş, kısır döngü tartışmalardan kaçınılmasını öğütlemiştir. Fakat o aynı zamanda Osmanlı da dahil herhangi bir gücün boyunduruğuna girmekten kaçınmış, siyasilerin emrivaki tavırlarından rahatsız olmuş, takibata uğramaktan kaçınmış, güdümlü yaşamaktan hoşlanmamış, özgürlüğüne düşkün olmuş, özerk ve müstakil çalışmalar yapmayı tercih etmiştir.

4. Seyyid Mehdi Döneminde Gerçekleşen Osmanlı-Senûsiyye İlişkileri

Osmanlı yetkilileriyle Seyyid Senûsî arasında gerçekleşen bu dostane ilişkiler Seyyid Senûsî'den sonra tarikatın şeyhliğini deruhte eden Muhammed Mehdi²¹ döneminde de sürdürülmüştür. Mehdi döneminde

²⁰ Muhammed Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, çev. Cahit Kaytak, İnsan Yayınları, İstanbul 1988, s. 411.

²¹ Muhammed Mehdi es-Senûsî (ö. 1320/1902): 1260/1844'de Cağbub zaviyesinde dünyaya gelen Muhammed Mehdi, Seyyid Senûsî'nin iki oğlundan biridir. İlk eğitimini Seyyid İmran b. Bereke el-Feyturi'den alan Mehdi, Cağbub ve Mekke'de ihtisasını tamamlamıştır. Seyyid Senûsî'nin 1276/1859'daki vefatı zaviye teşkilatı on kişiden oluşan Niyabet Meclisince yürütüldü. Babasından sonra tarikatın şeyhliğini üstlenen Mehdi, ilim ve takvasıyla tanınan bir şahsiyetti. Hitabeti son derece düzgündü. Müridlerinin nazarında o bir kutub, gavs ve mehdî kabul edilirdi. Zaviye teşkilatını dirayetle yöneten Mehdi, kendi döneminde Senûsîliği tüm Sahra halklarınınca muteber teşkilat haline getirdi. Manevî nüfuzu Fas'ın Atlantik sahillerinden Hint okyanusuna kadar tüm Kuzey Afrika boyunca hissedilmekteydi. Onun döneminde tarikat,

tarikât, oluşum safhasını tamamlamış, etkin ve faal bir tutum sergilemiştir. Babasının yolunu izleyen Mehdi, zaviye adedini iki katına çıkarmış, daha geniş kitlelerin sempatisini kazanmış ve hareketin Fransız yayılcılığına karşı fiilî bir duruma geçmesini sağlamıştır. Afrika'nın kuzey ve iç kesimlerinde Fransızlara karşı başlatılan bu bağımsızlık mücadelesi on dokuzuncu asrın sonlarına kadar kesintisiz sürmüştür. Fransızlara Afrika'nın kolay yutulur lokma olmadığını gösteren Senûsî direnişçileri, en büyük desteği Osmanlı Halifesinden görmüşlerdir. Muhammed Mehdi, her ne kadar Osmanlı Sultanıyla içli dışlı olmaktan, tam teslimiyete bürünmekten kaçınsa da, samimiyetini ve dostluğunu kesmemiştir. Halifeye daima duacı olmuştur.²²

Senûsîlerle Hilafet merkezi arasında yaşanan en yoğun temas Sultan II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Tahta çıkışından sonra Sultan Abdülaziz ve Sultan Abdülmecid dönemindeki soruşturma, tetkik ve incelemelerle yetinmemiş, tarikâtın faaliyetlerini bizzat kendisi de yakın takibe almıştır. Zaten kendisi ittihad-ı İslâm düşüncesini devlet politikası haline getirmiş ve bu dış siyasetini yürütürken tasavvuf erbabından azami derecede istifade etmiştir. Sultan II. Abdülhamid Kuzey Afrika'da güçlü nüfuza sahip olduğunu gördüğü Senûsiyye ile yakın temas sağlamakla birlikte denge siyaseti güderek, bölgede tarikâtın hızlı yükselişini Medeniyye ve Şaziliyye tarikâtlarına olan yakın desteğiyle dizginlemeye çalışmıştır. Bilhassa Senûsîliğin Trablusgarb ve Bingâzi gibi şehir

sömürgeciliğe karşı gerçekleşen uzun soluklu cihadı başlatmış oldu. Tarikat özellikle Sudan, Sireneyka, Fizan, Mısır, Tunus, Orta Afrika, Çad, Sahra, Vaday ve Ennedi'de hakim konuma geldi. Fransızlar 1902'de Vaday ve Ennedi bölgelerine girene kadar tarikât, Orta Afrika'nın tek hakim unsuru konumundaydı. Orta Afrika'da sömürge faaliyetlerine hızlı başlayan Fransızlara karşı 1902 yılında gerçekleşen vefatına kadar cihad etti. Emperyalist saldırılar karşısında Sahra halklarının özgürlük ve bağımsızlık önderi olarak anılmaya başladı. Orta Afrika'daki Borku, Vaday, Ennedi, Vacanka, Tibesti bölgeleri Senûsîlerin ileri karakolları haline geldi. Onlarca yıl Fransız işgal güçlerinin ilerleyişini durduran ve onlara uzun yıllar ağır kayıplar verdiren Senûsîler, Mehdi'nin 1902 yılında gerçekleşen ölümüyle birlikte ağır yaralar almaya başladı.

²² Ziadeh, *Sanusiyah*, s. 85.

merkezlerinde yayılmasını engellemek için Medeniyye tarikatı şeyhi Zafır Efendi'yi himaye etmiş ve Şâziliyye tarikatının faaliyetlerine imkân tanımıştır. Sultan iktidara gelişinin ilk döneminde Senûsîlere yönelik şüpheli bir tavır sergilemiştir. Bu kuşku politikasının sonucu olsa gerek, Kufra Kaymakamlığını kurup İstanbul'a yeni dönen Kufra kaymakamı Hilmi Paşa'ya "Bu Senûsî kimdir? Orada hilafet iddiasında mı bulunuyor?" şeklinde sorular yönelir. Hilmi Paşa da; "Esağfirullah Efendim, Muhammed Mehdî sadık ve mutî' bir tebaanızdır. Sadece dua-yı hilafetpenâhîleriyle meşguldür. Etrafına da bunu telkin eder. Maksadı İslâm'ın nurunu cehalet içerisinde bulunan Afrika kabilelerine yaymaktır" cevabını verir.²³

Sultan II. Abdülhamid'in Senûsîler hakkında hazırlattığı ikinci rapor, Reşid Paşa'nın izlenimlerine dayanmaktadır. Sultan II. Abdülhamid 1890 yılında Sireneyka valisi Reşid Paşa'yı Çağbûb'a gidip Seyyid Mehdi ile görüşmesini ve Senûsîler hakkında detaylı veriler toplamasını ister. Çağbub'da Seyyid Mehdî'yi ziyaret eden Reşid Paşa, kendisine sultanın selamlarını iletir. Kendisi ile Senûsiyye hakkında söyleşiler gerçekleştirir. Birkaç hafta Çağbub'da ikamet eder. Çağbub üniversitesinin faaliyetlerini, Çağbub'a gelip giden Senûsiyye müritlerinin ahvalini, tarikatın Çağbub merkezli yönetim seyrini yakından müşahede eder. Çağbub'dan ayrılırken, Muhammed Mehdî'yi Halife adına İstanbul'a davet eder.²⁴ Gerçekleşen davetten son derece mütehassis olduğundan bahsedip şartlar gereği Çağbub'dan ayrılamayacağını belirtir. Bu ziyaretıyla Senûsîler hakkında genel bir yargıya varan Reşid Paşa, İstanbul'a dönüp sultanla görüştüğünde, kendisine Senûsiyye müntesiplerinin Osmanlı devletine olan sadakatlerinden bahsedip tarikatın faaliyetlerini takdir ettiğini söyler.²⁵

²³ Celâl Tevfik Karasapan, *Libya, Trablusgarb, Bingâzi ve Fizan*, Türkiye Yayınları, İstanbul 1964, s. 175-179.

²⁴ Muhammed Tayyib el-Eşheb, *el-Mekdî es-Senûsi*, Tripoli 1952, s. 210-11.

²⁵ Eşheb, *Mehdî*, s. 211.

Sultan II. Abdülhamid bir yıl sonra bu kez Sâdık el-Müeyyed'i Çağbub'a gönderir. 1891 yılında gerçekleşen bu ziyaret sırasında Çağbub'u gezen Sadık el-Müeyyed Çağbub'un kültür şehri haline dönüştürülmesine hayranlıkla şahit olur. Fransız işgaline karşı uzun soluklu bağımsızlık mücadelesine şahitlik eden Sadık el-Müeyyed, Senûsîlerin kendi silahlarını kendileri imal edecek konuma geldikleri, özel silah atölyeleri olduğunu bilgisine sahiptir. Çağbub'u ziyareti sırasında kendisine rehberlik yapan Senûsiyye müridine bu meramını açmak ister. Ondan Seyyid Mehdî'nin silahlanma politikası hakkında bilgi vermesini ve Senûsîlere ait silah depolarının nerede bulunduğunu söylemesini ve silah imalatı yapılan atölyeleri gezdirmesini ister. Sorunun muhatabı olan şahıs olumlu cevap verip kendisine silah atölyelerini gezdireceğini söyler. İlgili mürit Sadık el-Müeyyed'i silah fabrikası diye Çağbub kütüphanesine götürür. Kütüphanenin oldukça büyük, nadide eserlere sahip, özenle teşekkül ettirilmiş ve müdavimlerinin kalabalık olduğunu gören Sadık el-Müeyyed hayretini gizleyemez ve şu tespitini ortaya koyar: *"Bana askerî silahları göstereceğinizi de biliyorum. Ama en etkili silahlar işte bunlardır."*²⁶Sadık el-Müeyyed'in bu ziyareti İstanbul'da Senûsîlerin daha fazla tanınmasına katkı sağlar. Çağbub'dan İstanbul'a döndüğünde sultana izlenimlerini anlatan Sadık el-Müeyyed, resmi raporunda özetle şu minvalde değerlendirmelerde bulunur: *"Senûsiyye şeyhi Seyyid Mehdî, Osmanlı devletine bağlı ve Osmanlı halifesine duacı olmaktadır. Kendileri İslâmî hassasiyete sahip ve muttaki bir mürşid-i kâmilidir. Seyyid Mehdî Afrika'da kutup olarak tanınmaktadır. Seyyid Mehdî sayesinde başıbozuk bedevi kitleler Osmanlı devletine bağlanmıştır. Orta Afrika'ya hiçbir Osmanlı yetkilisi gelmediği hâlde, onun mesajları sayesinde bölge halkı Osmanlı devletine karşı samimi hislerle dolu bir hâle gelmiştir."*²⁷

Senûsîler hakkında İstanbul'a böylesine müspet raporlar gelirken, Sultan II. Abdülhamid, Seyyid Mehdî'nin tarikat merkezini Çağbub'dan Kufra'ya

²⁶ Eşheb, *Mehdî*, s. 211.

²⁷ Stoddard, *Hâdir*, c. II, s. 144; İrfan Gündüz, *Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1993, s. 224.

taşıdığı haberini alır. Bu durum Sultan Abdülhamid'i tekrar şüphelendirir. Sultan, Sireneyka valisi Tahir Paşa aracılığıyla Seyyid Mehdî'ye bir mektup gönderir. Mektubunda sultan, Seyyid Mehdî'nin tekrar Cağbûb'a dönmesini ister ve neden Kufra'ya taşınma gereği duyduğunu sorar.²⁸ Sultan ikinci mektubunu bölgeyi yakından tanıyan bir diğer diplomatı Sadık Müeyyed'e yazdırır. Sadık el-Müeyyed mektubunu şu sözlerle tamamlar: “...Hilafetin gerekliliğini, imametini önemini, Müslümanların emanetine Osmanlı devletinin ne denli sahip çıktığını sizler çok iyi bilmektesiniz. Allah her inanan Müslümanın halifeye itaat etmesini emretmiştir. Özellikle zor zamanlarda, kâfir, mürted, hâin ve fitnecilerden oluşan düşmanın problemler oluşturduğu, ehlisünnet akidesinin hedef alındığı, Osmanlı İslâm hilafetinin yıkılmasının amaçlandığı bir dönemde, buna daha da çok önem gösterilmesi gerekir. Söylentiye göre, İngiliz, İtalyan ve diğer koloni güçlerinden herbiri turist olarak kendi memleketlerinize sızmayı başarmışlar. Gerçi aslında bunların hangi amaçta olduklarını, özellikle de dinimiz ve Müslümanlara karşı yıkıcı, parçalayıcı plânlar düzenlediklerini çok iyi bilmektesinizdir. Sizler ne tür fitnelerin kaynatıldığını çok iyi bilmektesiniz. Bu gerçekten hareketle sesinizin duyulduğu ve sözünüzün ulaştığı her yerde müritlerinizi ve sevenlerinizi Osmanlı devletini desteklemeye sevk etmekteyiz. Çünkü eğer Osmanlı devleti çökerse tüm dünyada İslâm'ın gücü azalır. Müslümanlar kendi aralarında çeşitli guruplara ayrılır. Tarihin her döneminde İslâm hilafetinin destekçileri bulunmamış mıdır? Allah'tan korkan, peygamberi seven, peygamberin gerçek halifeleri olmaları bakımından bizim manevi önderlerimiz olan ulemadan sizin gibi insanlar Müslümanların arasında bulunmaktadır. O kadar ki Osmanlı İslâm devleti içinde onur ve haysiyetiniz kanunlarımız ve sistemimiz çerçevesinde teminat altına alınmıştır. Bu arada birtakım Hıristiyan misyonerlerden de bahsetmem yerinde olacaktır. Sudan halkının saflığının farkına varmışlar. Halkın çoğunun saf ve parlak zekâyâ sahip olduğunu bilmekteler. Küçük guruplar halinde Sudan'a sızıyorlar. İncil ve

²⁸ Şükrü, *Senûsiyye*, s. 88; Eşheb, *Mehdî*, s. 64. Seyyid Mehdî'nin Tahir Paşa'ya gönderdiği cevabî mektubunda Osmanlı Devletine karşı herhangi bir endişesinin olmadığı, Yıldız Sarayı'nda kendisi hakkında dönen bir entrika ve yalan isnatlarının, yıkıcılık suçlamalarının asılsız olduğu dile getirilmiştir.

Hıristiyanlıkla ilgili diğer eserlerin Arapça tercümelerini de bölgede dağıtmaya kalkışıyorlar. Muharref Hıristiyanlık inancını oralarda halkın anlayacakları bir üslupla aktarmaya çalışıyorlar. Dağıttıkları broşürlerin okunmasına çaba harcıyorlar, kendi düşüncelerini telkine kalkışıyorlar, saf zihinleri bulandırıyorlar, sonunda onları Hıristiyanlık adına kazanmaya çalışıyorlar. Bu çerçevede sizden ricamız bu menfi eğilimler karşısında faaliyetlerinizi hızlandırmanız, ortaya çıkan inançsızlık, fitne ve isyan ateşine karşı tedbir almanız, bölge halklarını bu kötülüklerden korumanız ve oralarda İslam'ın yayılışını sağlamanızdır."²⁹

Sultan II. Abdülhamid, 1877 yılının Mart ayı gibi daha iktidarının ilk yıllarında Fas sultanına ve Fas Şeyhülislâmlığına bir mektup kaleme alır. Yazdığı bu mektubu Fas'a Şeyh İbrahim es-Senûsî vasıtasıyla ulaştırır. Sultan mektubunda dikkat çekici şu ifadelere yer verir: "Yanınızda fazıl kimselerden kabul edilen Seyyid İbrahim es-Senûsî, bizim de kendisine güvendiğimiz zatlardandır. İyi hâl ve hareketinden dolayı, kendisini, zât-ı âlinize bu mektubu vermek için seçtik." Sultan bu sözleriyle Senûsîlerin siyasî hayattaki yerini ve İbrahim es-Senûsî'nin gönderilme sebebini gayet açık bir dille açıklamıştır.³⁰

Gönderilen mektuplarla da yetinmeyen Sultan II. Abdülhamid, 1895 yılında hem Tahir Paşa hem de Sadık Müeyyed'i ayrı ayrı Kufra'ya göndermiştir. Her ikisi de Cağbûb'a geri dönmesi hususunda Seyyid Mehdî'yi ikna etmeye çalışmışlardır. Fakat gerçekleşen ziyaretlerde ve yapılan gözlemler sonucunda onlar da bu yer değişikliğinin doğal bir değişiklik olduğuna inanmışlardır. Kufra'ya taşınmanın ne kadar gerekli olduğu hususuna sonunda her ikisi de Senûsîler tarafından ikna edilmişlerdir. İstanbul'a döndüklerinde Tahir Paşa da Sadık el-Müeyyed de raporlarında ortak nitelikte şu kanaatleri paylaşmışlardır:

- Seyyid Mehdî bölgede İslâmî uyanışın öncü lideri konumundadır.

²⁹ Eşheb. Mehdi, s. 54-55.

³⁰ Cezmi Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul 1992, s. 146.

- Seyyid Mehdi'nin Kufra'ya taşınmaktan kastı, Osmanlı'nın eyalet merkezinden uzaklaşmak, Osmanlı valilerinden kaçmak, koloni güçleri ile işbirliğine girişmek değildir.

- Silahlı mücadelenin verildiği Orta Afrika'daki Senûsî birliklerini daha yakından koordine edebilmek, pagan zümreler arasında İslam'ın yayılmasını sağlamak için stratejik öneme sahip konumdaki Kufra bölgesine taşınılmıştır.³¹

Başlangıçta Medeniyye ve Şâziliyye tarikatlarını ön plana çıkarmaya çalışan Sultan II. Abdülhamid aldığı müspet raporlar sonrasında, Senûsiyye şeyhi Seyyid Mehdi'nin gönlünü almaya çalışmıştır. Gönderdiği özel hediyelerle Seyyid Mehdi'nin hayır dualarını almak ve yakınlığını kazanmak istemiştir. Bununla birlikte, Fransızların bölgeyi işgaline karşı direniş sergileyen Seyyid Mehdî, Fransız saldırılarını geri püskürtebilmek amacıyla Sultan II. Abdülhamid'den silah ve teçhizat, bölge halkının askerî mücadelesinde onları yetiştirecek subay, bölgede eğitim hizmetlerini deruhte edecek eğitimci istemiş, fakat bu talepler akamete uğramış ve karşılık bulmamıştır.³² Fakat bu taleplerin yerine getirilemeyişi, sultanın herhangi bir tavrı sonucu değil iktidara geldiği dönemde devletin içerisinde bulunduğu zor şartlardan ve imkânsızlıklardan kaynaklanmıştır.

Diğer yandan Afrika'da sömürge faaliyetleri için tehlike arzeden Seyyid Mehdi'yi İngilizler ve Fransızlar Sultan II. Abdülhamid'e şikâyet ederler. Sultandan Seyyid Mehdî'yi İstanbul'a çağırıp bir daha memleketine göndermemesini isterler. Fakat sultan, birtakım bahanelerle onları oyalamış ve gönderdiği hediyelerle Seyyid Mehdî'yi desteklemiştir.³³

Osmanlı halifesinden bu kadar yakın ilgi gören Seyyid Mehdi, zaviye mukaddemlerine gönderdiği mektuplarında, sık sık Osmanlı resmî

³¹ Stoddard, *Hâdır*, c. II, s. 142; Eşheb, *Mehdî*, s. 230-231.

³² Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, s. 446.

³³ Stoddard, *Hâdır*, c. II, s. 161.

makamlarına bağlı kalmalarını, Osmanlının devlet siyasetine aykırı hareketten kaçınmalarını, hilafet merkezi ile aralarını açmaya çalışan entrika ve fitnelere kulak asmamalarını, ümmetin birliğini zedeleyecek hareketlerden kaçınmalarını tembih etmiştir. 1891 yılında Avâkir kabilesine gönderdiği mektubunda Mısır'daki Hidiv Arabî Paşa'nın isyanından bahseder. Hidiv Arabî Paşa isyanının İngilizlerin kışkırtmasıyla Mısır'da patlak veren bir ayaklanma olduğunu söylemektedir. Böylesi dış güçlerin oyununa gelmemelerini ve işgal güçlerince kullanılmamalarını öngörmektedir.³⁴

Seyyid Mehdî'nin teşvikiyle Amud, Ingıdanen ve Bufenayed gibi Tuarek liderler, Fizan mutasarrıflığına müracaat etmişler ve Azcer denilen Tuarek bölgesinin Osmanlı devletinin himayesine alınmasını rica etmişlerdir. Guvar Taybulan bölgesi Tuarekleri de muteber addettikleri Tuarek lideri Abdullah Yendemî aracılığı ile Osmanlı devletine bağlanmayı kabul etmişlerdir.³⁵

Osmanlı devlet yetkililerinin Senûsî kitleleriyle kurduğu güçlü dostluklar, aralarında gerçekleşen karşılıklı ziyaretleşmeler, yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkan müspet raporlar tarikatın İstanbul'da da tesir halkası oluşturmasına yol açmıştır. Bu çerçevede İstanbul'da birçok kişi, Senûsiyye tarikatına katılmış, kamuoyunda Senûsiliğe dair müspet kanaatler paylaşmıştır.³⁶

5. Ahmed eş-Şerif Döneminde Osmanlı-Senûsiyye İlişkileri

II. Meşrûtiyetin ilanı ile II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi Senûsîlerce tepkiyle karşılandı. V. Mehmed Reşad Paşa döneminde İttihâd ve Terakki Partisi'nin yönetimi üstlenmesi Senûsîleri tedirgin etti. İttihat ve Terakki Hükümetinin iktidara geldikten sonra yayınladığı "Hürriyet-Eşitlik-

³⁴ Eşheb, *es-Senûsi'l-Kebîr*, s. 58-59.

³⁵ Filibeli, *Senûsîler ve Sultan Abdülhamid*, s. 91.

³⁶ Ziadeh, *Sanusiyah*, s. 61-64.

Kardeşlik" bildirisi Senûsîler tarafından reddedildi.³⁷ Sireneyka'dan vekil olarak seçilip İstanbul'a gönderilen delegelerin ikisi de İttihat ve Terakki fırkasına muhalifti. İttihat ve Terakki çevrelerinin milliyetçi söylemlerinden rahatsız olan Trablusgarp ve Sireneyka Senûsîleri ümmet anlayışını öngörmekte ve tüm Müslümanların vahdetini savunmaktaydılar..³⁸ İtalyan, İngiliz ve Fransız ajanları tüm girişimlerine rağmen Senûsî kitleleri arasında Arapçılık akımını, milliyetçi söylemi, ayrılıkçı fikirleri yerleştiremediler. Batılı stratejistlerin beklentilerini boşa çıkaran Senûsîler, Sultan Reşad ve Sultan Vahdettin dönemlerinde de Osmanlı hilafetiyle dayanışma ruhunu sürdürdüler. Ulusalçı ve ayrılıkçı düşüncelerin ötesinde İslâm'ın muhafazasını şiar edindiler. Devam eden Fransız işgaline karşı Sahra'da bağımsızlık mücadelelerini sürdürmeye devam ettiler.³⁹

Seyyid Mehdî'den sonra tarikatın şeyhliğini Seyyid Ahmed eş-Şerif⁴⁰ üstlendi. Ahmed Şerif seleflerine oranla Osmanlı'ya daha sıkı bağlı kaldı, Osmanlı ile paralel hareket etti ve tüm teşkilatıyla Osmanlı adına mücadele verdi.

³⁷ Ziadeh, *Libya*, s. 78.

³⁸ Rudolp Peters, *İslâm ve Sömürgecilik -Modern Zamanlarda Cihad Öğretisi-*, ter. Süleyman Gündüz, Nehir Yayınları, İstanbul 1989, s. 143.

³⁹ Pritchard, *The Sanusi*, s. 96-103.

⁴⁰ Seyyid Ahmed eş-Şerif (ö. 1352/1933): 1873'de Cağbub'da dünyaya gelen Seyyid Ahmed eş-Şerif, ilk eğitimini burada babası Muhammed Şerif, amcası Muhammed Mehdî, Senûsî ileri gelenlerinden Ahmed er-Rîf, İmran b. Bereke ve Muhammed Hasan Biskeri'den aldı. İyi bir eğitim alırken aynı zamanda, Senûsî teşkilatını yakından tanıdı, böylece siyasî bir kimliğe sahip oldu. Amcasıyla beraber Sudan'daki Kırû zâviyesine taşındı. Fransızlara karşı sürdürülen direnişte amcasına refakat etti. Şeyhlik görevine getirilmesinden sonra, tarikatın merkez zaviyesini Kırû'dan Kufra'ya nakletti. Seyyid Mehdî'nin ölümüyle tarikat, üçüncü dönemine girdi. Tasavvufî cihadı birleştiren bu parlak sima, aynı zamanda ailenin yazı geleneğini de devam ettirdi. *ed-Dürretü'l-ferdiyye fi beyanı mebnî't-tarikati's-Senûsîyyeti'l-Muhammedîyye ve menşei meşayhi'l-ilmîyyeti'l-muttasile bi menbei'l-hayr vel-cûd, el-Envarü'l-kudsiyye fi mukaddimeti't-tarikatis-Senûsîyye, Buğyetu'l-musârid fi ahkâmi'l-mücâhid fi'l-hass ale'l-cihad* isimli matbu üç eseri bulunmaktadır. Seyyid Ahmed eş-Şerif'in şeyhliğinin ilk yıllarında tarikat büyük ölçüde, Seyyid Mehdî'nin önde gelen danışmanı Ahmed er-Rîf'in kontrolünde idi. Seyyid Ahmed eş-Şerif, 1902-1912 yılları arasında Fransızlara karşı Sahra'da Senûsî direnişini sürdürmüş, 1912-1918 yılları arasında İtalya ve İngiltere'ye karşı Sireneyka'da bedevîlerin başında Senûsî cihadına öncülük etmiş ve 1918-1933 yılları arasında ise sürgün hayatı yaşamıştır. (Geniş bilgi için bkz. Özköse, *Muhammed Senûsî*, s. 59-79).

Trablusgarb savaşında Osmanlı gönüllü subayları ile birlikte hareket etti. Trablusgarb'ı işgalleri sırasında İtalyan güçleri tüm gayretleriyle Osmanlılarla Senûsîlerin arasını açmaya çalışmışlarsa da başarılı olamadılar. Osmanlı subayları etrafında kenetlenen Senûsîlere İstanbul'dan gönderilen silah, gıda ve mühimmat gibi aynı ve nakdi yardımlar bölgenin Osmanlı hâkimiyetinde kalmasına katkı sağladı.⁴¹

İtalya'nın Libya'yı işgaline karşı Senûsîler tüm güçleriyle Osmanlı güçlerinin yanında yer aldılar. Onların bu onurlu mücadelesini Mustafa Kemal şu ifadeleri ile dile getirmektedir: *"Bizzat, bir yıl devam eden savaş döneminde, Afrika 'da bulundum. O mücadeleyi yapan insanlarla birlikte oldum. Onları yakından tanıdım. Fikirlerine derinden vakıf oldum. Afrika insanları istiklâllerine kavuşma özlemini bizden daha önce dile getirmişlerdir. Fakat onlara yapılan baskıların dayanılmaz hâl almasına rağmen, sömürgeciler buradaki Senûsî fikir hareketini söndürememişlerdir."*⁴²

Osmanlı devletinin Uşî antlaşması sonucu Libya'dan çekilmesi üzerine İtalyan işgaline karşı gerçekleşen direniş durmadı. Osmanlı güçlerinin ayrılmasından sonra Libya halkı Senûsîlerin öncülüğünde direniş sürdürdüler.⁴³ İtalyanlara karşı bağımsızlık mücadelesi devam ederken, Osmanlı devletine destek amacıyla Senûsîler doğu cephesinde bu kez İngiliz güçlerine karşı mücadele verdiler. Zira I. Dünya savaşına katılan Osmanlı devleti yayınlanan cihat fetvasıyla tüm dünya Müslümanlarını Osmanlı devletinin safında yer almaya, halifenin fermanına itaat etmeye, Osmanlı devletine savaş açan itilaf güçlerine karşı buldukları bölgede mücadeleye davet etti. Senûsiyye şeyhi Ahmed eş-Şerif, halifeye sadakat uğruna ikinci bir cephe açarak İngilizlerle çarpıştı.

⁴¹ Eşheb, *es-Senûsi'l-Kebîr*, s. 54.

⁴² *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 04 Ocak 1922, Ankara.

⁴³ Ziadeh, *Libya*, s. 77.

Sonunda Senûsîler İngiliz, İtalyan ve Fransızlarla devam eden bir savaşın içine girdiler.⁴⁴

Osmanlı-Alman birliklerinin Süveyş Kanalı cephesinde savaşı kaybetmeleri üzerine üçlü kısılcacın ortasında kalan, İngiliz, Fransız ve İtalyan güçlerinin ağır saldırılarıyla ablukaya alınan, dış destek imkanları kesilen, açlık, kıtlık, kuraklık, savaş ve ateş çemberini yarmak için Ahmed eş-Şerif, yardım alabilmek adına deniz yoluyla 1917'de İstanbul'a gitti.⁴⁵ İstanbul'a vardığında tahta çıkan Sultan Vahdettin'e kılıç kuşatan zat Ahmed eş-Şerif oldu.⁴⁶ İstanbul'a geldikten sonra ne toplanan yardımlar Trablusgarb'a ulaştırılabildi, ne de Ahmed eş-Şerif Trablusgarb'a dönebildi. İstanbul'un işgali üzerine Anadolu'ya geçen Ahmed eş-Şerif, Anadolu'da başlayan Milli Mücadelenin gönüllü destekçilerinden oldu.⁴⁷ Kuvâ-yı Milliye hareketinin yanında yer alıp Türkiye Büyük Millet Meclisinin kuruluşuna ve faaliyetlerine destek verdi. Milli Mücadelenin İslam dünyasında tanınmasına katkı sağladı.⁴⁸ Türkiye Cumhuriyetin kuruluşuna katkı sağlayan isimlerden oldu. Fakat hilafetin ilgası kararına tepkisi sonucu Türkiye'de ikametine müsaade edilmedi ve kendisi Suriye'ye gitmek zorunda kaldı.⁴⁹ Suriye ve Filisten'deki işgal

⁴⁴ Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, s. 414.

⁴⁵ Mustafa Kara, "Millî Mücadele Yıllarında Tasavvuf ve Tekkeler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, c. XIV, s. 392. Sirt Körfezi Ageyle'de bir Alman denizaltısına alınan Ahmed eş-Şerif, Adriyatik üzerindeki Avusturya'nın Pola limanına, oradan Balkan treni ile İstanbul'a, 22 Zilkade 1337/30.08.1918 günü, birçok güçlük ve sıkıntı çektikten sonra vardı. Beraberinde bulunanlar şunlardı: Senûsî şeyhlerinden ve mücahidlerinden Muhammed ez-Zavi, Mısırlı Binbaşı Muhammed Salih Bey, hizmetlerinde bulunan mücahidlerinden Salih Ebu Urkub es-Senûsî, özel doktoru Binbaşı Abdüsselim Bey, Osman namında bir diğer mücahid. (Bkz. Orhan Koloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider –Süleyman Barûnî ve Seyyid Ahmed eş-Şerif-*, Ankara 1981, s.10).

⁴⁶ Kara, "Millî Mücadele", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, c. XIV, s. 392.

⁴⁷ Stoddard, *Hâdır*, c. II, s. 123-124; Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, s. 415.

⁴⁸ Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, s. 416; Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahidler*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1977, s. 101; Sadık Albayrak, *Siyasî Boyutlarıyla Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1989, s. 355-362.

⁴⁹ Stoddard, *Hâdır*, c. IV, s. 408; Karasapan, *Libya*, s. 321-322.

girişimlerine karşı yerli halklarla birlikte mücadele verdi. Sonunda Suudi Arabistan'la Yemen arasındaki Asir bölgesinde Hakk'a yürüdü.⁵⁰

6. Senûsîler Hakkında Yayınlanan Padişah Fermanları

Seyyid Senûsî 1856 tarihinde Bingâzi zaviyesi şeyhi Abdürrahim Mahbûb'u İstanbul'a temsilci olarak gönderir. Şeyh Mahbûb bizzat Sultan Abdülmecid tarafından karşılanır ve kendisi için resmi protokol düzenlenir. Yapılan görüşmeler sonucunda padişah, bir ferman yayınlı. Bu görüşme sonrasında yayınlanan 1856 tarihli ilk fermanla tarikatın varlığı Osmanlı sultanı tarafından bizzat tanınmış, zaviye gelirleri vergiden muaf tutulmuş, Senûsî zaviyelerine bölgede vergi ve para toplama yetkisi verilmiştir.⁵²

Abdürrahim Mahbûb'un ziyareti olumlu sonuçlar doğurmuş, şüpheleri izale etmiş, Osmanlı devletinin desteğini fazlasıyla yanlarında hisseden Senûsîler, tahta çıkışının akabinde bu kez dönemin Bingâzi zaviyesi şeyhi Ebül-Kasım İsevî'yi Sultan Abdülaziz'i ziyaret maksadıyla İstanbul'a göndermişlerdir. Sultan Abdülaziz tarafından sarayda ağırlanan ve sultanla özel görüşmeler gerçekleştiren Şeyh İsevî sultana Senûsiyye tarikatına ve faaliyetlerine dair detaylı bilgiler vermiştir. Sultan Abdülaziz bu görüşmenin hatırasına Senûsîlik hakkında devletin ikinci fermanını yayınlamıştır. Bu ferman da bir öncekini teyit eder mahiyette olmuştur. Ferman, bizzat padişah tarafından Trablusgarb valisine iletilmiştir.⁵³ Birinci Fermanla Seyyid Senûsî'nin kurduğu Sireneyka'daki Senûsî zaviyeleri, ikinci

⁵⁰ Karasapan, *Libya*, s. 322; Mısıroğlu, *Sarıklı Mücahitler*, s. 371.

⁵¹ Muhammed Tayyib b. Ahmed İdris el-Eşheb, *es Senûsi'l-Kebir*, Kahire 1956, s. 17.

⁵² Sâdık Müeyyed el-Azm, *Afrika Sahrâ-yı Kebîr'inde Seyahat*, İstanbul 1896, s. 66; Pritchard, *the Sanusi*, s. 91; Ziadeh, *Libya*, s. 77.

⁵³ Salim b. Amir, *Mecelletü Ömer Muhtar*, Mayıs 1944; Pritchard, *The Sanusi*, s. 91; Ziadeh, *Sanusiyah*, s. 77; Ahmed Sıdkı ed-Deccânî, *el-Hareketü's-Senûsiyye neşetühâ ve nümüvvühâ fi'l-garni't-tâsi'l-aşer*, Kahire 1967, s. 105.

fermanla da Seyyid Mehdî döneminde kurulan Trablusgarb'daki Senûsî zaviyeleri kapsama alanı içerisine sokulmuştur.⁵⁴

Üçüncü ferman ise Sultan II. Abdülhamid tarafından yayınlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid 03 Kasım 1895 tarihli mektubunu İbrahim Derviş Paşa eliyle Seyyid Mehdî'ye gönderir. Sultan mektubunda bölge valilerine gönderdiği talimattan bahseder. Buna göre Osmanlı valilerinin bölge halkına ve özellikle Senûsî zümrelerine karşı adalet ve insaftan ayrılmamalarını, bölgedeki hizmetlere öncülük etmelerini, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz döneminde yayınlanan fermanların geçerliliğini koruduğunu, Senûsî emlakından vergi alamayacaklarını, bilakis vergi toplama yetkisinin Senûsiyye zaviyelerine verildiğini hatırlattığını zikretmektedir. Mektup Seyyid Mehdî'ye duyulan saygı ifadeleriyle son bulmaktadır.⁵⁵

Dördüncü ferman Sultan Mehmed Reşad'a aittir. 25 Receb 1344/1916 tarihli fermanında Sultan Reşad Senûsî zaviyelerini harem olarak nitelemekte, onları Osmanlının himayesinde görmekte, Senûsî zaviyelerinin işlevselliğine dikkat çekmekte ve önceki fermanla öngörülen hükümleri aynen devam ettirdiğini beyan etmektedir.⁵⁶

7. Senûsiyye Tarikatına Tanınan İmtiyazların Gerekçesi

Libya, Tunus ve Cezayir'e gönderilen Osmanlı valileri genelde şehirlerde ikamet ediyorlardı. Sahil boyunca kontrolü ellerinde tutan Osmanlı valileri, iç kesimlere fazla nüfuz edemiyorlardı. Sahra boyunca iç kesimlerde başıbozuk dolaşan çöl kabileleri kendi sistemlerini devam ettiriyor, eyalet yönetimine sık

⁵⁴ Pritchard, *The Sanusi*, s. 91; Abdurrahman Zeki, *el-Muslimûn fi'l-âlemi'l-yevm*, Mektebetü'n-Nehdâti'l-Mısriyye, Kahire 1958, c. I, s. 88; Özköse, *Muhammed Senûsî*, s. 52.

⁵⁵ Muhammed Osman el-Haşaşî, *Müferricu'l-kurb an Trablusgarb*, Yazma, Dâru'l-Kütüb, Kahire, vr. 173-187.

⁵⁶ Eşheb, *es-Senûsi'l-Kebîr*, s. 54.

sık sorun oluşturmuyorlardı. İç kesimlerde asayiş sağlanamıyor, istenen düzeyde vergiler toplanamıyor ve gereğince hizmet edilemiyordu. Yüzyılın sonuna doğru Cezayir ve Tunus başta olmak üzere bölgede sömürge güçleri bu durumdan nemalanmaya kalkışıyorlardı.

Senûsiyye tarikatıyla gerçekleşen işbirliği sonrasında bölge kabileleri Osmanlı devletine yakınlaşmaya başlamıştır. Etnik farklılaşmanın ve kabile ayrışmasının Senûsiyye potasında eritilmesi sonucu, bölgede eyalet yönetimi tek çatı altında bütünleşmiştir. Karamanlılar döneminde kendi içine kapanan, iç çatışmalarla güç kaybına uğrayan bölge dışa açılmış, Osmanlı devletinin desteğini daha fazla alır olmuştur. Bölgedeki kabile yapısından haberdar olan, bölgede başıbozuk hareket eden kabileleri ortak paydada buluşturamayan, alınması gereken vergileri kendilerinden zamanında toplayamayan Osmanlı yetkilileri, çareyi Senûsiyyenin desteğini almakta görmüşlerdir. Çünkü Senûsiyye bölgede kabileleri kendi çatısı altında toplayabilen tek güçtü. Tarikat kısa zamanda bölge kabilelerinin siyasî temsilcisi bir kurum haline dönüştü. Kabilelerin Osmanlı yetkilileriyle teması büyük çoğunlukla Senûsiyye şeyhleri sayesinde oldu. Osmanlı otoriteleri, tarikatın bu konumundan haberdar oldukları için Senûsiyye vasıtasıyla bedeviler üzerinde nüfuz kurmak istediler. Bu yüzden de tarikat erbabına saygıda kusur etmemeye çalıştılar.

Senûsî zaviyelerinin yaygın ağından istifade edildi. Senûsî şeyhlerinin özverili gayretleri sonucu herhangi bir tepki gösterilmeden vergi tahsilatı sağlanmaya başladı. Senûsiyyenin işlevselliği sonucu bölgede asayiş kontrol altında tutuldu. Yol emniyeti, Sahra güvenliği, şehirlerin emniyeti, ulaşım ve haberleşme ağı gibi hizmetler yarı resmi organ hüviyetine bürünen Senûsiyye eliyle sağlandı. Libya eyaletine Osmanlı-Senûsiyye işbirliğiyle yürütülen yönetim merkezi desek yeridir. Bedevilerle Osmanlıların yakınlaşmasını sağlayan Senûsîler, bedevilerce birer milli temsilci olarak görülmüştür. Osmanlı makamlarınca tüm bedeviler Senûsî olarak kabul edilmiştir. Sömürge güçlerinin

aksine Osmanlı yetkilileri de Senûsiyye şeyhleri de bedevilerin yaşam tarzına müdahale etmemiş, kabile sistemlerine dokunmamış, yerel yapılanmaya müdahale etmişlerdir. Senûsiyye içtimaî ve manevî huzurun teminini sağlarken, Osmanlı yetkilileri siyasî ve hukukî yapılanmanın sağlıklı yürütülmesine gayret etmişlerdir. Müdahalenin acı örneği İttihat ve Terakki Hükümetinin 1904 ve 1908 yıllarında Libya halkından ek vergiler almaya kalkışınca ve doğrudan toplamaya yeltenince yaşanmıştır. Kabile halklarının sert tepkisi sonucu hükümet bu tutumundan vazgeçmiştir.⁵⁷

Sonuç

Senûsiyye bireyin İslâmî ve tasavvufî kemale ermesini hedefleyen bir tarikat olduğu kadar toplumun ıslahına da önem veren bir ihya hareketiydi. Osmanlı devletinin hâkim olduğu bir coğrafyada toplum kesimlerinin güvenini kazandığı kadar Osmanlı siyasîlerinin de ilgi ve desteğini kazanmış bir akımdı. Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz, Sultan II. Abdülhamid, Sultan Mehmed Reşad ve Sultan Vahdettin gibi dönemin padişahlarıyla ziyaretleşmek, mektuplaşmak, karşılıklı yakın temaslar gerçekleştirmek suretiyle yerli halkla Osmanlı temsilcileri arasında arabulucu görevi ifa eden Senûsî liderleri, batılı işgal girişimlerine karşı sert tavır sergilerken, Osmanlı devletiyle birlikte hareket etmişlerdir.

Toplumla kaynaşmayı ve toplumsal yükümlülüklerin yerine getirilmesini önemseyen Senûsiyye, tarihî süreç içerisinde yapıcı bir tutum sergilemeye çalışmış, bedevi karakterini yakından tanımıştır. Şer'î ölçülere muhalif olmadıkça bedevilerin tarih boyunca yaşattıkları gelenek ve törelerine tavır koymamıştır. Bu yakın ilgi sonucu, bedeviler Senûsî liderlerini adeta milli bir kahraman olarak görmüşlerdir.

⁵⁷ Ziadeh. *Libya*, s.78; *Libya* Ankara Büyük Elçiliği Basın Ataşeliği, *Libya'da SenMliğin Tarihi*, Ankara 1969, s. 18.

Hareketin merkezini iç bölgelere nakletmek suretiyle kabile savaşları ve aile kavgalarının önüne geçmeye çalışan Senûsiyye liderleri, tüm kabilelere karşı eşit mesafede bulunmuşlardır. Senûsiyye hareketinin sağladığı barış ve güvenlik sayesinde, geçmişte hiçbir kafilenin, saldırıya uğramadan geçemediği yollarda ticaret serbest bir şekilde yapılabilmiş, siyasî boşluğun ve başıbozukluğun önüne geçilmiştir. Hareket, Osmanlı idaresi ile kabileler arasında bir tampon vazifesi görmüştür.

Kaynaklar

- Albayrak, Sadık, *Siyasî Boyutlarıyla Türkiye’de İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1989.
- el-Azm, Sâdık Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebîri’nde Seyahat*, İstanbul 1896.
- Cacchia, A.J., *Libya under the Second Ottoman Occupation (1835-1911)*, Tripoli 1945.
- Cemil, Şevki Ataullah, *el-Mağribu’l-Arabi’l-Kebir fi’l-asri’l-hadîs (Liya-Tunus-Cezayir-Mağrib)*, Kahire 1977.
- Ed-Deccânî, Ahmed Sıdkı, *el-Hareketü’s-Senûsiyye neşetühâ ve nümüvvühâ fi’l-garni’t-tâsii’l-aşer*, Kahire 1967.
- Duveyrier, H., *Le Confrerie Musulmane de Sidi Mohammed ben Ali es Senousi*, Societe de Geographie, Paris 1886.
- El-Ensârî, Ahmed Nâib, *el-Menhelü’l-azb fi tarihi Trablusgarb*, İstanbul 1317.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992.
- Esed, Muhammed, *Mekke’ye Giden Yol*, çev. Cahit Kaytak, İnsan Yayınları, İstanbul 1988.
- El-Eşheb, Muhammed Tayyib, *Berkatü’l-Arabiyye ems ve’l-yevm*, Kahire 1971.
- , *es Senûsi’l-Kebir*, Kahire 1956.
- , *el-Mekdî es-Senûsi*, Tripoli 1952.
- Feraud, L. Charles, *Annales Tripolitaines*, Tunus 1927.
- Filibeli, Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *Senûsîler ve Sultan Abdülhamid*, yay. haz. İsmail Cömert, Ses Yayınları, İstanbul 1992.
- Goldberg, *The Book of Mordechai-A Study of the Jews of Libya*, Philadelphia 1980.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılar’da Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1993.
- Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 04 Ocak 1922.

- İbn Kalbûn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Halil, *Târihu Trablusgarb fî men mülûki Trablus ve mâ kâne bihâ mine'l-ahbâr*, Kahire 1349.
- Kara, Mustafa, "Millî Mücadele Yıllarında Tasavvuf ve Tekkeler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, c. XIV.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Baskı, Ankara 1995.
- Karasapan, Celâl Tefvik, *Libya, Trablusgarb, Bingâzi ve Fizan*, Türkiye Yayınlan, İstanbul 1964.
- Kiya, Antoni Joseph, *Libya fi'l-ahdi'l-Osmâni's-Sânî – 1835-1911, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, Kahire 1946.
- Koloğlu, Orhan, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider – Süleyman Barûnî ve Seyyid Ahmed eş-Şerif-*, Ankara 1981.
- Libya Ankara Büyük Elçiliği Basın Ataşeliği, *Libya'da Senûsîliğin Tarihi*, Ankara 1969.
- Martin, Bradford G., *Müslim Brotherhoods in Nineteenth Century Africa*, London 1976.
- Mısıroğlu, Kadir, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahidler*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1977.
- Morsy, Magali, *North Africa 1800-1900 –a Survey the Nile Valley to the Atlantic-*, London 1984.
- Özköse, Kadir, *Muhammed Senûsî Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- Peters, Rudolph, *İslâm ve Sömürgecilik -Modern Zamanlarda Cihad Öğretisi-*, trc. Süleyman Gündüz, Nehir Yayınlan, İstanbul 1989.
- Pritchard, E.E. Evans, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford 1949.
- Rinn, Louis, *Marabout et Khouan*, Cezayir 1884.
- Sell, D. D. M. R. A. S. Canon, *the Religious Orders of İslâm*, London 1976.
- Stoddard, Lothrop, *Hâdıru'l-Âlemi'l-İslâmî*, trc ve thk. Emir Şekib Arslan, Cif 1352/1934.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1964.
- Şükri, Muhammed Fuad, *es-Senûsiyye dinun ve devletün*, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 1948.
- Trimingham, J. Spencer, *Islam in Ethiopia*, London 1952.
- , *Islam in West Africa*, Oxford 1959.
- , *The Sufi Orders in Islam*, London 1973.
- Uzunçarşılı, İsmail H., *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Baskı, Ankara 1995.
- Zeki, Abdurrahman, *el-Muslimûn fi'l-âlemi'l-yeom*, Mektebetü'n-Nehdâti'l-Mısriyye, Kahire 1958.

Ziadeh, Nicola, *Libya fi'l-usûri'l-hadîse*, Kahire 1966.

-----, *Sanusiyah*, London 1958.